

S:t Laurentii Kapell - metaldetektering 2016

Metaldetektering i anslutning till kapellruinen RAÄ 28:1
på Visingsö. Visingsö socken i Jönköpings kommun,
Jönköpings län

S:t Laurentii Kapell - metalledektering 2016

Metalledektering i anslutning till kapellruinen RAÄ 28:1 på Visingsö.
Visingsö socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län

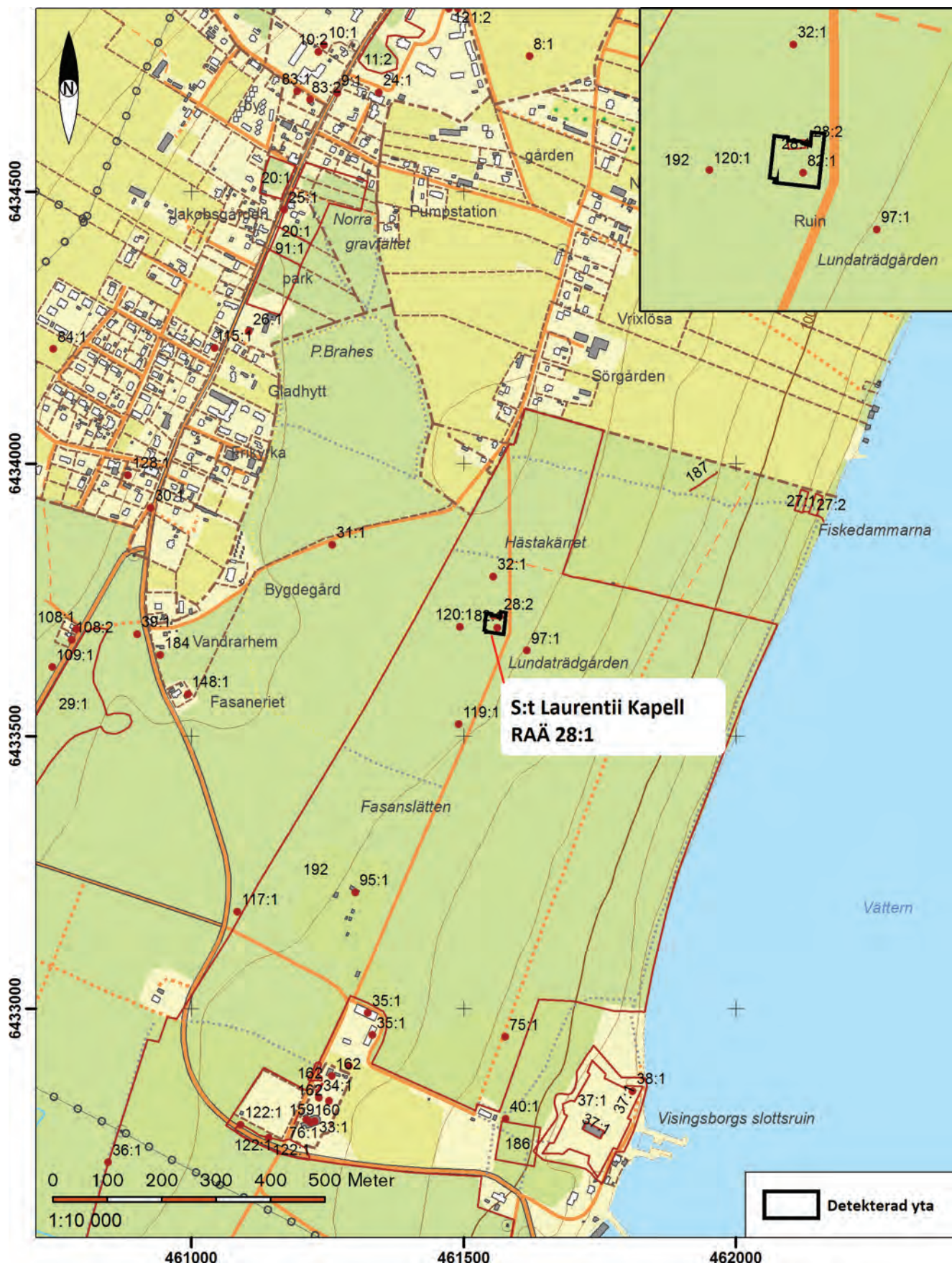
Innehåll

Inledning.....	5
Omfattning.....	6
Målsättning.....	6
Metod.....	7
Topografi.....	8
Fornlämnings- och kulturmiljö.....	9
Tidigare undersökningar.....	10
Resultat.....	13
Beskrivning av fältarbetet (Anna Ödeén)	13
Fyndspridning och fyndens funktioner.....	15
Fynd.....	16
Tolkning.....	16
Sammanfattning.....	19
Åtgärdsförslag.....	20
Administrativa uppgifter.....	22
Referenser.....	23
Tryckta källor.....	23
Otryckta källor.....	24
Muntliga upplysningar.....	24
Arkiv.....	24
Kartunderlag.....	24

Bilaga

Bilaga 1. Fyndlista

FIGUR 1. Utdrag ur digitala fastighetskartans blad 64E 3gS. Skala 1:10 000. Notera att markeringen av RAÄ 28:1 i FMIS ligger förskjuten cirka 10 meter norr om ruinens faktiska läge.

Inledning

I slutet av september år 2016, närmare bestämt den 29 till 30, genomfördes en noggrann metalledetektering i anslutning till ruinen efter S:t Laurentii kapell på Visingsö (RAÄ Visingsö 28:1).

Undersökningen har genomförts i forskningssyfte i Jönköpings läns museums regi. Insatsen med metalledetektering skall ses som det andra steget i det projekt som startade då ruinområdet karterades med georadar våren 2015 (Pettersson & Winroth 2015). Sett utifrån ett längre perspektiv kan det här aktuella projektet kring S:t Laurentii kapell knyta an till museets tidigare genomförda forskningsinsatser på Visingsö där bland annat arkeologin finns beskriven i boken *Visingsöartiklar. Tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid* (Nicklasson, red. 2000). Andra studier inom samma ram har inriktats mot öns ortnamn och dess kulturgeografiska förhållanden (Agertz & Vestbö Franzén 2008), borgen vid Näs (Jansson 2004) samt mot Ströja kyrka, senare känd som Brahekyrkan (Gullbrandsson, red. 2013). Till dessa samlingsverk fogas givetvis också en lång rad rapporter från enskilda arkeologiska uppdrag på Visingsö, vilka genomförts inom ramen för uppdragsarkeologiska insatser.

Metalledetekteringen med dess åtföljande konserveringsåtgärder för det insamlade fyndmaterialet från S:t Laurentii kapell har finansierats genom sökta forskningsmedel från *Lennart J. Häggelunds Stiftelse för Arkeologisk forskning och Utbildning*. Stiftelsen har välvilligt ställt en summa om 60 000 kr till läns museets förfogande för detta syfte.

Planeringen kring undersökningen har utförts som ett samarbete mellan Claes Pettersson och Anna Ödeén, båda från läns museet, samt Robin Gullbrandsson, Västergötland Museum. Själva fältarbetet genomfördes av Mats Blomberg, Metalleta, och Anna Ödeén. Föreliggande rapport har sammanställts av Claes Pettersson under senhösten 2016. Alla tolkningar har skett i samförstånd mellan projektets deltagare.

Omfattning

Den yta som genomsöktes med metalldetektor i slutet av september år 2016 motsvarade de drygt 1200 m² som karterats med georadar året innan (Pettersson & Winroth 2015, s. 5f). Inom själva undersökningsytan finns dels kapellgrunden med omgivande schaktvallar från friläggandet av ruinen 1940, dels Per Brahes minnessten från 1679 samt ett antal större lövträd.

Fornlämningsområdet vårdas idag som en slätteräng, något som kom att styra tidpunkten för det här beskrivna fältarbetet. Eftersom ängen bara slåträs vid ett tillfälle per år, på sensommaren efter blomning och frösättning, kunde detekteringen bäst ske antingen på våren eller hösten. Detta för att undvika onödiga konflikter då området innehåller ett antal skyddsvärda växter och rent generellt har höga botaniska kvaliteter.

Målsättning

Avsikten med den här beskrivna metalldetekteringen intill ruinen efter S:t Laurentii kapell på Visingsö var att om möjligt samla in ett daterande och funktionsbestämmande fyndmaterial. Detta skulle då kunna bidra till att skänka klarhet i när denna kyrkobyggnad tillkommit, hur länge den varit i bruk och vem/vilka som utnyttjat den.

Eftersom den enda konkreta uppgiften om kapellet finns i en lista från 1515 över Linköpingsstiftets olika kyrkliga anläggningar, där *Laurentii in Visinxö* omtalas (Wienberg 2000, s. 74) får varje ny pusselbit anses som betydelsefull. Dessutom förväntades en väl utförd metalldetektering utgöra en kostnadseffektiv metod som skulle kunna ge goda resultat utan att samtidigt innebära alltför stor negativ påverkan på själva fornlämningsområdet.

Förstås insåg vi att en detektering också skulle vara förknippad med en rad praktiska problem. Det handlade bland annat om begränsad tillgänglighet på grund av skyddsvärd vegetation och den brukningsmetod som används för att hålla området öppet (slätter). Dessutom var det önskvärt att inte låta undersökningen inträffa då turistströmmen till Visingsö var som mest intensiv.

Ytterligare en komplikation låg i att daterande fynd av ädlare metall - läs ”mynt” - hade prioritet i den planerade undersökningen. Samtidigt skulle vi komma att röra oss på en plats som var och är en utpräglad rastplats för de turister som framförallt sommartid gästar Visingsö. Detta borde medföra en avsevärd nedskräpning, inte minst då i form av metallföremål som avger snarlika signaler jämfört med de eftersökta mynten.

FIGUR 2. Mats Blomberg detekterar inom ett utmarkerat sökområde vid kapellruinen. Foto: Anna Ödeén, JLM.

Metod - planmässig metalledetektering

Den här utnyttjade metoden med konsekvent utförd, närmast heltäckande metalledetektering har egentligen inte tillämpats fullt ut av läns museet tidigare. Vanligtvis arbetar man i miljöer där man har svårt att uppnå en hög täckningsgrad på grund av hinder i form av vegetation, murar, ojämn markyta, sentida störningar eller liknande. Inom den aktuella undersökningsytan förelåg inte dessa problem, istället kunde området kring ruinen närmast beskrivas som gräsbevuxet, ett tidigare på sommaren slått äng. Ett antal större träd fanns inom området, liksom förstas ruinen och dess omgivande vallar av år 1940 bortgrävda och omdeponerade rasmassor.

För att uppnå bästa möjliga täckningsgrad vid detekteringen delades ytan in i sökområden, fält med en bredd på 1-1,5 meter. Dessa markerades med stöddlinjer på markytan i form av utlagda linor. Tack vare detta kan vi nu säga att området kring (och inne i) ruinen efter S:t Laurentii kapell är så väl avsökt som man kan begära. Däremot var själva det effektiva sökdujet begränsat till omkring 0,2 meter.

Alla utslag som indikerade annan metall än järn undersöktes och föremålen ifråga grävdes fram. I enlighet med undersökningplanen var man uppmärksam på att inte gräva ner i och störa intakt stratigrafi eller anläggningar. Så skedde inte heller. Likaledes lämnades ett antal järnutslag icke undersökta i vad som skulle visa sig vara den centrala fyndförande ytan. Även detta skedde i enlighet med undersökningplanen, där det framhölls att antalet insamlade artefakter inte fick äventyra eller förhindra en framgångsrik konservering rent kostnadsmässigt.

De föremål som insamlades mättes in med RTK och försågs med fynd-ID. I de gropar där föremålen legat placerades plastpåsar försedda med detta ID, inmättningskod samt datum och signatur. På så sätt föreligger en bra möjlighet att i efterhand knyta fynden till de kontexter som eventuellt kan framkomma i samband med nya utgrävningar på platsen.

I fältarbetsfasen har läns museet valt att anlita Mats Blomberg, firma Metalleta, som specialkompetens på metalldetektering. Det bedömdes att detta var befogat för att kunna nå bästa möjliga resultat vid arbetet kring RAÄ Visingsö 28:1 S:t Laurentii kapell, en miljö som ansågs vara tämligen komplex och därför svår att detektera. Museet har tidigare anlitat Mats Blomberg vid ett antal olika arkeologiska undersökningar, alltid med ett gott resultat. Som exempel kan nämnas Odensjö bytomt 2010 (Pettersson & Ödeén 2013), slagfältprojektet Getaryggen 1567 mellan 2010 och 2014 (Engkvist, Pettersson, Wennerberg 2012), Jönköpings slott 2011 till 2012 (Pettersson 2012). Till fältarbetet använder Mats en XP Gold Maxx detektor, en modern och tillförlitlig metalldetektor med mycket bra känslighet.

Topografi

Kapellruinen RAÄ 28:1 är idag belägen cirka 15 meter väster om grusvägen mellan Kungsgården och Vrixlösa på mellersta Visingsö. Terrängen kan beskrivas som moränmark, plan invid ruinen, men i övrigt flackt sluttande mot öster. Kapellet har varit uppfört på en plats som ligger cirka 110 meter över havet.

Norr och nordväst om ruinområdet finns en större sankmark, Hästakärret. Vid karteringen med georadar har det varit möjligt att påvisa att kapellet faktiskt har uppförts i vad som ursprungligen var en gränsszon mellan fast och sank mark. Omfattande dikning och

andra dräneringsåtgärder har förändrat mycket av den lokala hydrologin. Därför kan denna typ av skiljen vara svåra att urskilja idag.

Vegetationen utgörs av blandskog där ek är ett dominerande inslag i anslutning till ruinområdet. Öster om vägen domineras skogen av ek och bok med ett inslag av barrträd. Ytan närmast kapellet kan bäst beskrivas som en mindre slätteräng i hävd; en äng med höga naturvärden tack vare en rik vegetation där bland annat arter som nattviol och stor blåkllocka ingår. Slätter sker vanligtvis på sensommaren efter att högrötsfloran har blommat över.

FIGUR 3. Ängen med ruinen efter S:t Laurentii kapell och Per Brahes minnessten från 1679. Foto: Anna Ödeén, JLM.

Fornlämnings- och kulturmiljö

S:t Laurentii kapell ligger idag i ett område på Visingsö där bebyggelse saknas och där det är jämförelsevis glest mellan de kända, registrerade fornlämningarna. Emellertid finns det ett antal lämningar i närområdet till kapellets ruin som kan ha intresse i sammanhanget. Redan Allvin (1859, s. 164f) och Berg (1885, s. 217) omtalar två kullar tolkade som gravhögar varav den södra sedermera visade sig innehålla lämningarna efter S:t Laurentii kapell. Allvin nämner vidare att båda "kullarna" vid detta tillfälle legat inom en

mindre trädgård som benämnts kapellträdgården, en uppgift som fått senare forskare att undra över om namnet skulle kunna indikera förekomsten av en kyrkogård (Wienberg 2000, s. 79).

På den norra kullen/gravhögen anger Wilhelm Berg att en mindre väderkvarn varit placerad i början av 1800-talet. Idag är den registrerad som en meterhög övertorvad stensättning med 14 meters diameter (RAÄ Visingsö 32:1). Även uppgifter om numera försvunna högar finns samlade i fornminnesregistret (RAÄ Visingsö 119:1, RAÄ 120). Hela komplexet ligger dessutom inne i det vidsträckta område med välbevarade odlingslämningar som motsvarar två åkergården tillhörande Visingsborgs kungsgård, vilka avbildats på en karta från 1799 (Ödvall 1799). Hos lantmätare Ödvall visas dock *Capell Trädgården* som en tydligt avgränsad yta nordväst om kapellruinen. Vid detta tillfälle låg själva ruinkullen inom en passage från vägen in mot vad som då benämndes utgöra trädgård. Stensättningen RAÄ 32:1 var belägen i gränsen mellan denna trädgård och brukad mark tillhörande kungsgårdens *Norra Gärde*. I denna åker beskrevs jordkvaliteten som sandmyllejord.

Tidigare undersökningar

Ruinen grävdes fram sommaren 1940 under ledning av landsantikvarie Egil Lönnberg. (Lönnberg 1940) Vad som då frilades var grunden till en rektangulär stenbyggnad med måtten 8,5 × 6,8 meter. Dess golv var belagt med flata skifferhällar och mot den östra väggen fanns resterna av ett murat altare. I rasmassorna påträffades bitar av putsbruk som bar spår av kalkmålningar (JM 15735 och JM 16259).

Att såväl altare som putsade och dekorerade väggar funnits visar att S:t Laurentii verkligen tjänstgjort som gudstjänstrum. Byggnaden representerar således inte något i förtid avbrutet projekt som lämnats ofullbordat och obrukat.

Olyckligtvis var den undersökningsmetod som utnyttjades vid 1940 års utgrävning tämligen grov och helt inriktad på att finna och frilägga bevarade mursträckningar. Mer subtila detaljer som lagerbild och lösfynd ägnades ringa eller inget intresse. Hela byggnadens inre tömdes ner till golvnivå utan att ett enda mynt påträffades.

Vid en test sommaren 2010 registrerade Lars Winroth från Modern Arkeologi KB tre profiler med georadar (GPR) över den öppna ytan väster om ruinen. I de två profiler som drogs nord-sydligt i det centrala partiet framkom anomalier som skulle kunna tolkas som härrörande från dels stenkonstruktioner, dels möjliga gravar. Dessa högst preliminära resultat passade väl in i en tolkningsmodell där stenkonstruktionerna kunde antas motsvara antingen grunder till ett bredare långhus eller en försvunnen bogårdsmur.

Det lyckade resultatet ledde fram till att en projektidé väcktes och att en ansökan till *Lennart J. Hägglunds Stiftelse för Arkeologisk forskning och Utbildning* utarbetades. Eftersom stiftelsen ställde sig

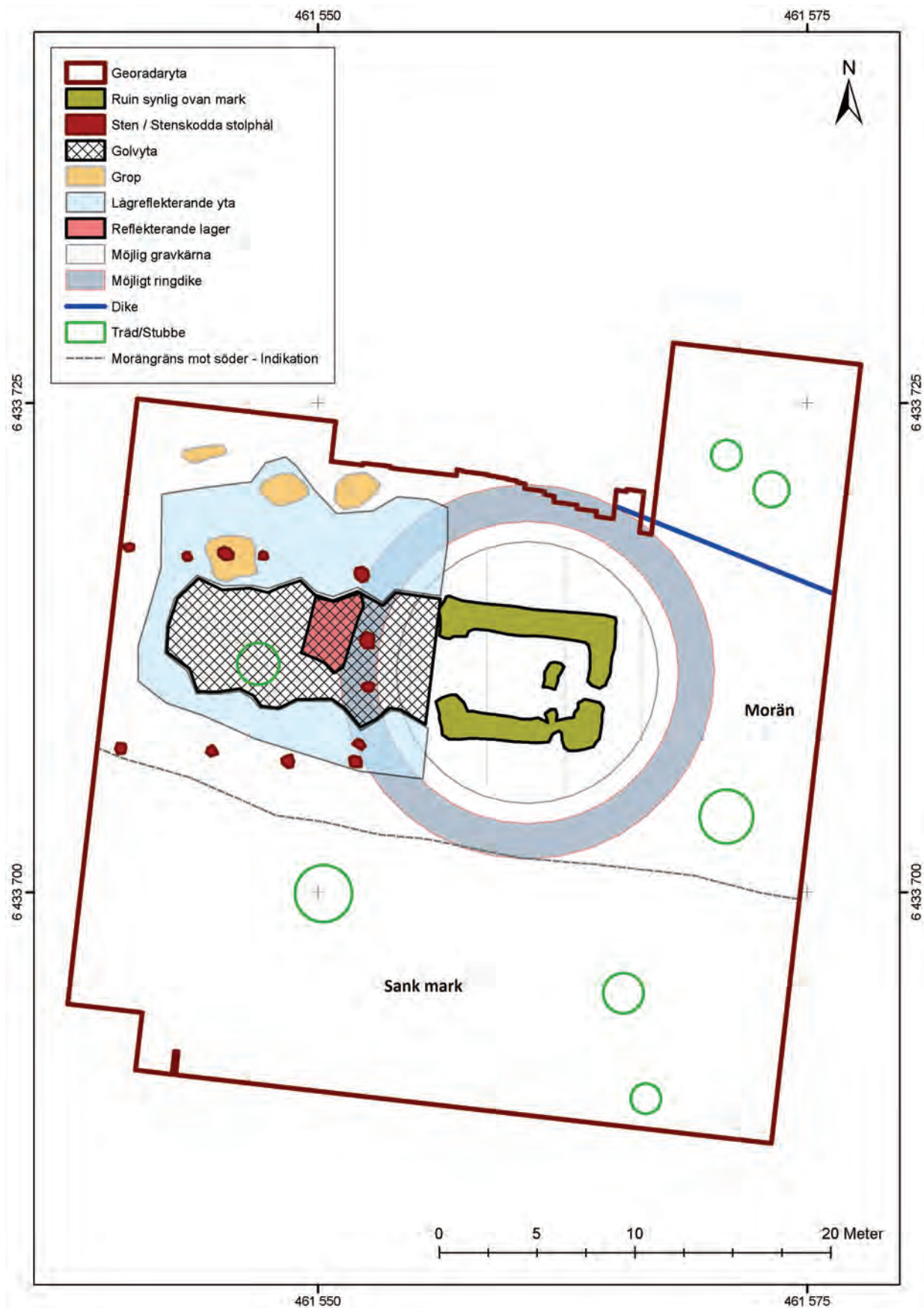

FIGUR 4. Utsnitt ur lantmätare Ödvals karta över kungsgården Visingsborgs odlingsmark. Det *Norra Gärdet* rektifierat mot dagens kartbild. *F* markerar den särhägnade *Capell Trädgården* med kapellruinen RAÄ 28:1 strax intill och gravhögen RAÄ 32:1 cirka 75 meter norr om kapellet. Notera att man, precis som påpekades vid Figur 1, bör beakta att FMIS markering av ruinen placerats cirka 10 meter för långt norrut. Kartbearbetning: Ådel Vestbø Franzén, JLM.

väl villig till projektet och bidrog med ett stipendium om 43 000 kr, kunde en kartering med georadar genomföras under påsken 2015. Detta som ett första steg i ett mer långsiktigt projekt med fokus på ruinen efter S:t Laurentii kapell.

Resultaten av denna kartering kom att bli långt över förväntan (Pettersson & Winroth 2015, s. 16f). Det visade sig nämligen att den idag synliga ruinen - stengrunden - förfaller vara uppförd på en utplanad gravhög med en diameter på ungefär 14 meter, en konstruktion som i sin tur omges av ett meterbrett dike. Anläggningen visar stora likheter med RAÄ Visingsö 32:1, en gravhög belägen cirka 75 meter norr om kapellet.

FIGUR 5. S:t Laurentii kapell. Tolkning av resultaten från karteringen med georadar (GPR) i april 2015. Spår efter en förmodad gravhög syns under den idag synliga ruinens murar. Väster om denna vad som tolkas vara lämningarna av en större byggnad med stolpar i vägglinjerna och ett centralt beläget golvlager. Bild och bearbetning: Lars Winroth, Modern Arkeologi KB.

Omedelbart väster om själva ruinen framträdde en samling av anomalier som sammanställda gav bilden av en byggnadslämning. Det hypotetiska huset hade en längd som översteg 12,5 meter med en bredd på 9,5 meter och var orienterat i öst-västlig riktning. Vägglinjer framträdde som ett antal glest spridda men kraftiga ekon vilka tolkades som stensatta stolphål, sannolikt då med bärande funktion i väggar.

Inne i "huset" syntes en kraftigt reflekterande nivå, belägen på cirka 0,4 - 0,5 meter under dagens markyta. Den tolkade som en möjlig hårdgjord golvnivå, ett lager som täcker drygt 75 m² innanför "husväggarna".

Vidare kunde det konstateras att gravar förefaller saknas i anslutning till kapellruinen. Kyrkobyggnaden skall således inte ha haft någon begravningsrätt, ett förhållande som passar bra in mot ett kapell eller en enkel gårdskyrka.

Utifrån ovan beskrivna resultat planlades en fortsättning på undersökningsprojektet och en ny ansökan om forskningsmedel sändes in till *Lennart J. Hägglunds Stiftelse*. Även denna gång bifölls begäran, nu med de 60 000 kr som möjliggjort den här beskrivna undersökningen.

Resultat

Fältarbetet genomfördes under goda förhållanden i slutet av september 2016. För att genomföra insatsen som planerat åtgick två arbetsdagar med två deltagande; en detektor och en arkeolog. Uppgifterna fördelades på upprättande av mätsystem, detektering, framgrävning av föremål som givit signal, inmätning och annan dokumentation av respektive föremål samt foto. Efter avslutat arbete återställdes arbetsytan så långt möjligt var med förhoppningen att alla spår skall vara försvunna till nästa säsong. Detta är av vikt då platsen dels har en känslig och skyddsvärd vegetation som behöver få tid att läka, dels utgör ett populärt besöksmål för turister på Visingsö.

Beskrivning av fältarbetet (Anna Ödeén)

Enligt undersökningsplanen skulle den förhöjning (mestadels dumpmassor från undersökningen 1940) som finns runt om ruinen detekteras och första dagens insats lades där. Området delades in i 1-1,5 meter breda fält (Ö-V) och söktes av metodiskt. Varje sökområde markerades med på marken utlagda linor så att full täckning av arbetsytan uppnåddes. Även området inne i själva ruinen undersöktes. Andra dagen detekterades kvarstående del av undersökningsområdet, dvs. övriga öppna ytor runt ruinen. Även dessa delades upp i lämpliga rutor vilka sedan avdelades i 1-1,5 meter breda fält.

Vad gäller resultatet kan sägas att de dumpmassor som finns kvar efter 1940 års undersökning inte innehöll något som kan hjälpa till med datering eller funktionsbestämning av platsen. Det var

FIGUR 6. Påtagliga spår efter otaliga sentida besökare vid S:t Laurentii kapell. Foto: Anna Ödeén, JLM.

framförallt sentida skräp i form av kapsyler och aluminiumfolie som grävdes upp. Enstaka smidda spikar och något mindre beslag påträffades också, men dessa lades tillbaka på plats.

I området runt ruinen fanns det en yta som utmärkte sig och som är av speciellt intresse. Den ligger väster om själva fornlämningen RAÅ 28:1 och tolkades vid georadarundersökningen som ett eventuellt golvlager. Inom denna yta påträffades största delen av de fynd som omhändertogs. Fynden låg på 0,15-0,2 meters djup. Alla järnutslag inom det här området är dock inte upptagna. I undersökningsplanen stod *Om mängden daterande och/eller funktionsbestämmande fynd blir så stor att avsätta medel för konservering inte kommer att täcka behovet skall undersökningen avbrytas*. Därför lämnades alltså vissa metallutslag kvar.

Med tanke på den stora mängd sentida "skräp" som grävdes upp är det tydligt att ytan är väl och noggrant undersökt. Samtliga de utslag som indikerade andra metaller än järn grävdes upp för att kunna kontrolleras.

I undersökningsplanen fanns också ett direktiv att avbryta sökandet/grävandet om en tydlig lagerbild eller spår av anläggningar framkom. Detta kunde dock inte ses i någon av de omkring 150

gropar som grävdes. På platsen är jordmånen brun, något sandig humus. Vi grävde aldrig så djupt att vi kom ner till underliggande fast grund. I dumpmassorna runt ruinen var jorden något mörkare och fetare och i den fanns en stor andel kalkbruk i fyllningen samt någon enstaka mindre skifferhäll.

De fynd som grävdes upp och som ansågs vara av intresse mättes in med RTK. I de gropar där fynd togs upp lades en plastpåse med diarienummer, inmättningskod/nummer samt datum och signatur.

Fyndspridning och fyndens funktion

Två iakttagelser får sägas vara av största intresse i detta sammanhang. Majoriteten av de tillvaratagna föremålen påträffades inom ett begränsat område omedelbart väster om själva kapellruinen; en yta som helt överensstämmer med var spår efter en idag försvunnen byggnad framträdde vid karteringen med georadar 2015. Fyndspridningen skulle således kunna styrka antagandet att det verkligen har funnits någon form av hus på platsen. Med undantag av ett i nuläget oidentifierat järnföremål, funnet inne i kapellruinen, utgjordes dessutom de fynd som tillvaratogs utanför det centrala fyndområdet av knappar - en föremålskategori som normalt förekommer spridd vid alla former av metalledetektering. Emellertid påträffades de tillvaratagna föremålen på en högre nivå (cirka 0,15 till 0,2 meter under dagens markyta) än den hårt reflekterande lageryta som år 2015 tolkades som ett möjligt golv (cirka 0,4 till 0,5 meter under dagens markyta). Den direkta stratigrafiska kopplingen mellan fynd och anläggning saknas därmed.

De tillvaratagna föremålens funktion utgör nästa intressanta punkt. Där man kunde ha förväntat sig olika byggnadsdetaljer, mynt och möjligen ting med någon form av religiös anknytning framkom nu istället flera verktyg, ett hänglås, en kraftig kedja och en pistolkula. Föremålen talar om en annan typ av användning, om ett högst profant bruk av byggnaden eller i vart fall av området intill ruinen. Man kan nästan tala om en efterreformatörisk fas vid S:t Laurentii kapell, eftersom fyndens ännu högst preliminära datering förefaller hamna i 1600-tal.

Frågan är då vad dessa föremål säger om aktiviteter på platsen? De fanns knappast där de påträffades av en slump, men bör inte heller ses i direkt samband med S:t Laurentii kapell. Snarare förefaller det rimligt att tänka sig någon form av verksamhet ganska långt efter att kapellet upphört att fungera som en gudstjänstlokal. Detta motsäger i och för sig inte att själva byggnaden kan ha stått kvar, mer eller mindre förändrad till sin form men framför allt med en ny funktion. Att före detta kyrkliga byggnader ges nya uppgifter efter reformationen är inget okänt fenomen. Exempelvis omvandlades S:t Jörgens kapell inne i Malmö till en smedja; en verksamhet som passade väl in i ett välvt stenhus med tanke på brandfaran (Rosborn 2016, s. 176).

FIGUR 7. De klassiska skruvkorkarna från Systembolagets flaskor ger tyvärr en bra metallsignal. Foto: Anna Ödeén, JLM.

FIGUR 8. Mynt hittades vid detekteringen. Men de var alldeles för moderna. Enkrona direkt under grästorven. Foto: Anna Ödeén, JLM.

Fynd

Som kunde förväntas på en plats som dels varit en arbetsplats under den tid sommaren 1940 då ruinen frilades, dels utgjort ett flitigt frekventerat besöksmål under åren därefter, påträffades ett stort antal sentida metallföremål vid detekteringen. Kapsyler och dragringar till engångsburkar dominerade, men även tältpinnar, enstaka mynt, tomhylsor och borttappade personliga föremål som en fällkniv och armband påträffades. Detta var som sagt ett förväntat resultat och en nyttig bieffekt inför eventuella kommande undersökningar, då dessa störande föremål avlägsnades från fornlämningens grannskap.

När det gäller de fynd som bedömdes ha relevans för undersökningens syfte insamlades sammanlagt 14 metallföremål, vilka nu inväntar konservering. De fynd som kan identifieras och tolkas innan en konservering har genomförts utgörs av verktyg: en hammare, en möjlig kultång eller plomberingsverktyg samt en grov kedja, möjligen till att tjudra djur med. Dessutom finns ett enkelt utformat hänglås med i materialet liksom en pistolkula av bly och ett större beslag. De preliminära dateringarna hamnar i tidigmodern tid, kanske så sent som 1700-tal vad tången beträffar (muntlig uppgift, Sven Engkvist).

Beslaget är problematiskt, dels är det stort med en diameter på drygt 7 cm, dels för att det är tillverkat av driven järnplåt med en central skålla omgiven av en närmast bladformad bård. Föremålet har fästs med minst två genomgående nitar in i en bakomliggande plåt. Mellan metallskikten har ett bara få mm tunt material funnits - förslagsvis tyg eller högklassigt läder. I nuläget finns inga bra paralleller till beslaget, men det har föreslagits att det varit placerat i framträdande läge på en hästutrustning (muntlig uppgift, Sven Engkvist).

Fynden kommer att konserveras vid Malmö museers konserveringsateljé av konservator Tomas Lindell. Förhoppningsvis kommer det bli möjligt att uttala sig mer i detalj om de här beskrivna föremålen från S:t Laurentii kapell efter att de genomgått konservering.

Tolkning

Den metalledetektering som genomfördes i anslutning till ruinen efter S:t Laurentii kapell på Visingsö (RÅA Visingsö 28:1) i slutet av september 2016 styrkte i viss mån hypotesen att en byggnad av något slag har funnits väster om den idag synliga rektangulära stengrunden. Här fanns en markant koncentration av metallföremål inom ett väl avgränsat område. Inom detta område noterades även förekomsten av fler järnföremål, som dock inte grävdes fram. Detta var helt i överensstämmelse med undersökningsplanens anvisningar om mängden framgrävda föremål skulle anpassas så att en konservering rymdes inom befintlig budget.

Inom de resterande ytor som detekterades var resultatet så pass magert att man närmast kan bortse från dem vid eventuella fortsatta undersökningar, eller i vart fall arbeta extensivt. För då karteringen med georadar tydligt visar att kapellet inte omges av gravar och då den nu genomförda metalldetekteringen bara givit några få knappar av tidigmodernt snitt framstår området som lågintensivt utnyttjat.

Lite förvånande var att de uppgrävda raseringsmassor som deponerades kring den frilagda ruinen 1940 inte gav några metallfynd i samband med detekteringen, fränsett enstaka smidda spikar och ett beslag. Antingen har man för 75 år sedan sökt genom massorna mer noggrant än vad vi idag föreställer oss, eller också var det material som täckte ruinen fyndfattigt redan från början. Här kvarstår emellertid behovet av en ny genomsökning i samband med att vallarna kring ruinen avlägsnas, detta i enlighet med vad som föreslagits i projektets undersökningsplan.

Detekteringsens mest betydande resultat var emellertid den koncentration av metallföremål som påträffades väster om stengrunden. Här karterades anomalier våren 2015 vilka tillsammans tolkades utgöra lämningar efter en större träbyggnad, mer än 12,5 meter i öst-västlig riktning respektive 9,5 meter i nord-sydlig (Pettersson & Winroth 2015, s. 16f) I de tänkta vägglinjerna syntes ekon som kan vara antingen stenskodda stolphål efter stora stolpar med bärande funktion i väggen. Innanför ”väggarna” noterades förekomsten av en kraftigt reflekterande yta om cirka 13 x 6 meter vilken tolkades som en hårdgjord golvyta. Till dessa indikationer kan nu läggas att samtliga de fynd som bedömdes vara relevanta för undersökningens målsättningar framkom inom den hypotetiska byggnadens östra del.

Vad som komplicerar saken är emellertid att de föremål som samlades in i september 2016 är av en annan karaktär och möjligen har en avsevärt senare datering än den som förväntats för ruinkomplexet. Verktyg som en stor hammare och en möjlig kultång samt en tjuderlänk är ingenting man direkt förknippar med kyrkliga miljöer. Det enkla men väl utförda hänglåset skulle kunna tyda på antingen en dörr eller ett skåp/ en kista. De preliminära dateringar som hittills har erhållits faller också ur ramen, förutsatt att man inriktar sig på kapellet. Här tyder det mesta på den tidigmoderna perioden, snarare än medeltid. Det stora beslaget av järnplåt förefaller liksom möjligen också hänglåset att snarast hamna i 1600-tal, medan kultången/ plomberingsverktyget kan vara ännu yngre. Om så är fallet rimmar ju detta ganska illa med att undersökningen riktats mot en förmodat medeltida kyrkobyggnad?

Emellertid bör man notera att medan de detekterade och tillvaratagna fynden genomgående hämtades från ett djup på 0,15-0,2 meters djup så bedömdes den kraftigt reflekterande nivån/ golvlagret ligga ungefär dubbelt så djupt, dvs. cirka 0,4-0,5 meter under dagens marknivå. Likaså bör man lägga märke till utgrävornas anmärkning att man inte i någon av de omkring hundra gropar som grävdes stötte på märkbar stratigrafi/ lagerbild eller tecken på anläggningar.

FIGUR 9. Stor hammare intill kraftig länk med järnring. Avsedd till att tjudra kreatur? Foto: Anna Ödeén, JLM.

FIGUR 10. Specialtång. Men avsedd för vilket ändamål? Förefaller väl liten för att vara en kultång. Ett plomberingsverktyg? Foto: Anna Ödeén, JLM.

FIGUR 11. De vid detekteringen i september 2016 tillvaratagna metallföremålen. Notera att fynden 236, 241 och 242 är knappar av vanlig allmogetyp. Sammanställning och bearbetning: Anna Ödeén, JLM.

Fynden hämtades således ut matjordsskiktet, vilket beskrivs som en brun, något sandig humus. Det förefaller som om nivån med de förmodade byggnadslämningar som registrerades med georadar och tolkades 2015 inte har berörts vid årets arbete på platsen. Detta var också avsikten; att så långt som möjligt lämna intakta lämningar ostörda och istället koncentrera insatsen på artefakter i ovanliggande matjordsskikt.

Vad representerar då fyndmaterialet egentligen när både datering och funktion pekar på helt andra tolkningar än ett kapell? Och hur skall man förklara det faktum att greve Per satte en minnessten på platsen redan 1679, en tidpunkt som kronologiskt närmast verkar kunna sammanfalla med de insamlade artefakterna?

En förklaring skulle kunna vara att byggnaden - eller delar av densamma - har stått kvar lång tid efter att dess kyrkliga funktion upphört. Man kan undra över hur pass mycket kapellet verkligen var i bruk redan då det omnämns 1515, eftersom det sorteras in under kategorin kapell utan egen präst i Linköpingsbiskopens lista. Listan omfattar totalt 46 kapell av denna typ (Wienberg 2000, s. 74).

Att en stabil stenbyggnad kan ges ny funktion efter en desakring är inte direkt förvånande. Exempel finns på övertaliga kyrkor som även i vår tid ges nya uppgifter. Sockenkyrkan i skånska Örja strax utanför Landskrona är idag förvandlad till en privatbostad, även om detta radikala grepp hör till ovanligheterna i vårt land.

Så det kan förefalla rimligt att fynden skulle representera ett sent skede, efter att reformationen genomförts och kapellet inte längre tjänat kyrkliga ändamål. Man kan också fundera över om föremålen har deponerats inne i en byggnad eller utomhus. Visserligen blev de påträffade i samma område där byggnadslämningar hade konstaterats våren 2015, men de låg på en avsevärt högre nivå och i matjord, strax under grästorven.

En detalj som uppmärksamsmats då kapellruinen beskrivits är att den västra gaveln närmast saknas; här finns ingen sluten vägg utan snarare korta murklackar invid vart hörn. Detta har tolkats som att den breda öppningen egentligen bör ses som en korbåge, en triumfbåge mellan stenbyggt kor och ett antingen träbyggt långhus eller ett planerat, men inte färdigställt långhus i sten (Pettersson & Winroth 2015, s. 12). Om stenbyggnaden i ett senare skede fått en förändrad funktion, t.ex. som verkstad eller förråd, skulle öppningen passa väl för en bred port som samtidigt utgjort ett bra ljusinsläpp. I så fall kan koncentrationen av metallfynd närmast förklaras som en deponering av kasserade föremål en bit från dörren/porten.

Återstår frågan om Per Brahes minnessten från 1679 där kapellet uttryckligen omnämns i stenens inskription, men utan att dess namn och attribution till Sankt Lars berörs. *Per Brahe, greve till Visingsborg, friherre till Kajana reste denna sten 1679 till minne av ett mycket gammalt kapell.* Skrivningen utesluter inte att byggnaden eller synliga rester av densamma kan ha funnits kvar då minnesstenen restes. Det som texten lyfter fram är minnet av en kyrklig funktion och anknytning som då sedan länge varit försvunnen, inte byggnaden eller ruinen som sådan. Vad vi vet är att Brahes sten fanns placerad ovanpå ruinkullen då de arkeologiska utgrävningarna startade 1940. Detta förhållande utgör i så fall en god parallell till den minnessten som sattes upp på ruinkullen efter borgen vid Näs.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis har metaldetekteringen hösten 2016 givit viktig ny kunskap kring fornlämningen RAÄ Visingsö 28:1 S:t Laurentii kapell. Vad som framkommit tyder snarast på att vi bör tänka oss en post-reformatorisk användning av själva stenbyggnaden, eller i vart fall området som sådant. Fyndmaterialet påträffades väl samlat och förefaller ha en rätt likvärdig datering med en möjlig tyngdpunkt i 1600-tal, alltså under grevskapet Visingsborgs tid.

Resultatet blev inte det förväntade; vi erhöll inget daterande eller funktionsbestämmande material som kunde kopplas till det medeltida gudstjänstrummet. Istället tillkom nya frågor att besvara i ett fortsatt forskningsprojekt. Här finns intressanta ingångar mot hur överflödiga byggnader kom att hanteras under och i efterspelet till reformationen. Kanhända var det oväntat, men allt talar för att vi bör lägga in ytterligare en bruksfas i kapellets tidslinje.

FIGUR 12. Grevens minnessten över det försvunna kapellet. Rest 1679 av Per Brahe d.y. Foto: Anna Ödeén, JLM.

FIGUR 13. Stor beslagsplatta i driven järnplåt. Kan vara avsedd för att pryda en mer exklusiv hästutrustning. Hänglås av en närmast tidlös, men likafullt äldre typ. Foto: Anna Ödeén, JLM.

Åtgärdsförslag

Den i föreliggande rapport beskrivna metalledekteringen utgör en av de tre åtgärder som föreslogs i den ursprungliga planen för projektets verksamhet under år 2016. På grund av tids- och personalbrist samt begränsade ekonomiska förutsättningar begränsades årets insatser till detta moment.

Det medför att två uppgifter kvarstår att genomföra vid S:t Laurentii kapell om målsättningarna för denna etapp skall kunna uppnås. Efter att ha skapat ett kunskapsunderlag med geofysiska metoder - georadar 2015/ metalledektering 2016 - återstår nu de mer traditionella arkeologiska insatserna vid ruinen.

I första hand gäller detta en begränsad arkeologisk undersökning riktad mot det område där karteringen med georadar indikerade förekomsten av en större, möjligen stolpburen träbyggnad (Pettersson & Winroth 2015, s. 16). Den sannolikt bästa metoden för att erhålla kunskap om denna huskonstruktion blir att gräva ut ett antal mindre schakt i lämpliga lägen, bestämda utifrån karteringens resultat. Nu kan alltså även fyndspridningen vägas in i denna bild.

Nästa arbete handlar om att rensa fornlämningsområdet från de

schaktmassor som fick ligga kvar kring ruinen efter friläggningen på sommaren 1940. Förslaget är att dessa rasmaterial från ruinen skall genomsökas efter fynd i samband med bortforslandet. En första kontroll av de aktuella jordvallarna med metalldetektor har nu genomförts utan att några äldre fynd gjordes. Likväl bör massorna gås genom med såll eller på hackbord eftersom sökdjupet knappast motsvarar vallarnas djup. Dessutom kan andra fyndkategorier förväntas uppträda som t.ex bitar av kalkputs med rester av vägg- eller valvmålningar. Den typen av fynd finns tillvaratagna redan 1940 (nu i länsmuseets magasin, JM 15735 och JM 16259).

På sikt är det även lämpligt att undersöka det närbelägna område som på Ödvals karta över Kungsgårdens odlingsmark från år 1799 framträder särhägnat och bär namnet *Capell Trädgården*. En hypotes värd att testa är att detta väl avgränsade område skulle kunna vara platsen för en försvunnen bebyggelse med koppling till S:t Laurentii kapell. Om så skulle visa sig vara fallet skulle det innebära en hållbar förklaring till kyrkobyggnadens läge och kanske även dess funktion.

Länsmuseet har samrått med Länsstyrelsen angående åtgärdsförslagen.

FIGUR 14. Nu överlämnar vi kapellruinen till vintervilan men hoppas på en fortsättning år 2017. Foto: Anna Ödeén, JLM.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr: 431-4079-2016
 Länsstyrelsens beslutsdatum: 2016-06-30
 Jönköpings läns museums dnr: 158/2016
 Beställare: ..... Jönköpings läns museum
 Rapportansvarig: ..... Claes Pettersson
 Fältansvarig: ..... Anna Ödeén
 Fältpersonal: ..... Mats Blomberg (Metalleta),
                                                                                                  Anna Ödeén (JLM)
 Fältarbetstid: 2016-09-29–2016-09-30
 Län: ..... Jönköpings län
 Kommun: ..... Jönköpings kommun
 Socken: ..... Visingsö socken
 Församling: ..... Visingsö församling
 Fastighetsbeteckning: ..... Visingsö 3:1
 Belägenhet: ..... Kartblad 64E 3gS
 Koordinater: ..... N 6433719 E 461557
 Koordinatsystem: ..... SWEREF 99 TM
 Undersökningsyta: ..... 1200 m²
 Fornlämningsnummer: ..... RAÄ Visingsö 28:1
 Fornlämningstyp: ..... Kapellruin
 Tidsperiod: ..... Medeltid
 Fynd nr: ..... JM 55971
 Tidigare undersökningar: ..... Friläggning av murar 1940.
                                                                                                  Kartering med georadar 2015
                                                                                                  - JLM 118/2015

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Tryckta källor

- Agertz, J., Vestbö Franzén, Å. 2008. *Visingsös bebyggelse och landskap i äldre lantmäterikartor och 1500-talets handlingar*. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Allvin, J. 1859. *Beskrifning öfver Wista Härad uti Jönköpings län*. Faksimilutgåva 1993. Stiftelsen Grännamuseernas skriftserie nr.4. Gränna.
- Berg, W. 1885. *Visingsö jemte anteckningar om Visingsborgs grevskap*. Göteborg.
- Engkvist, S., Pettersson, C., Wennerberg, R. 2012. *Getaryggen 1567. Delrapport för år 2011*. Miliseum rapport 2011:1. Skillingaryd.
- Gullbrandsson, R. (red.) 2013. *Grevars och bönders tempel. En bok om Brahekyrkan på Visingsö*. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Jansson, K. 2004. *Extra muros: arkeologisk forskningsundersökning norr om Visingsöborgen, RAÄ 72, fastigheten Näs 1:12, Visingsö socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum. Rapport. Jönköping.
- Niklasson, P. (red.) 2000. *Visingsöartiklar. Tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid*. Jönköpings läns museum, rapport nr 42. Jönköping.
- Pettersson, C. 2012. Murar på stranden - bastion Carolus och sjömuren. Arkeologiska förundersökningar inom RAÄ nr 49:1, 50:1 och 137:1, Jönköpings slott, inför bostadsbyggnation inom kvarteren Väster 1:1 och Götaland 5, Jönköpings stad och kommun. Jönköpings län. *Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2012:17*. Jönköping.
- Pettersson, C. 2014. ReVision. Förstudie till de nya berättelserna om Jönköpings förflutna. Ändrade perspektiv 2009 till 2014. *Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2104:27*. Jönköping.
- Pettersson, C., Winroth, L. 2015. S:t Laurentii kapell - en blick under ytan. Kartering med georadar i anslutning till kapellruinen RAÄ 28:1 på Visingsö. Visingsö socken i Jönköpings kommun. Jönköpings län. *Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2015:29*. Jönköping.
- Pettersson, C., Ödeén, A. 2013. Odensjö - en by som alla andra? Arkeologisk undersökning av Odensjö Västergård, Odensjö bytomt RAÄ 186, inför byggande av tillfartsväg. Barnarps socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län. *Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2013:11*. Jönköping.
- Rosborn, S. 2016. Spetälskesjukhuset S:t Jörgen i Malmö. I Rosborn, S. *Det medeltida Malmö. Detektivarbeten under mer än ett sekel i en gammal stads historia*. Belgrad.
- Wienberg, J. 2000. Visingsö, Sverkersätten och kyrkorna. I Niklasson (red.) *Visingsöartiklar. Tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid*. Jönköpings läns museum, rapport nr 42. Jönköping.

Otryckta källor

Lönnberg, E. 1940. Grävningsbeskrivning rörande S:t Laurentii kapell, Visingsö socken, Vista härad, Småland. Tillställd Riksantikvarieämbetet i september 1940. Landsantikvarien i Jönköpings län dnr 544/40.

Muntliga uppgifter

Sven Engkvist, museichef på Miliseum i Skillingaryd.

Arkiv

Jönköpings läns museums arkiv och magasin.

Kartunderlag

Visingsborg nr 1. Arealavmätning utförd av Gustaf Ödvall år 1799. I Lantmäterimyndigheternas arkiv, 06-VIÖ-34.

Bilaga 1. Fyndlista

FYNDNR	MATERIAL	SAKORD	VIKT	MÅTT	ANTAL	FRAGMENT	ANMÄRKNING
1 / FJ 229	Järn	Hammare	672g	L - 25,5 cm Tvärsnitt - 1,8x1,8 cm	1	Intakt	Hammare/ mindre hacka. En plan/ en spetsig ände. Böjd form. Skafthål ca 1,5 cm i diameter. Tydliga bruksspår
2 / FJ 230	Järn	Kedja	180 g	Länk- 24 cm Ring- 7 cm i diameter	1	Fragment	Kraftig kedja bestående av tre länkar (L-10/ 8/ 8 cm) samt en ring. Till att tjudra kreatur?
3 / FM 231	Bly	Kula	7,4 g	Diameter - 11 mm	1	Intakt	Pistolkula. Tillplattad vid ingöt. Kraftiga märken - från räfflad pipa?
4 / FJ 232	Järn	Beslag	118 g	Diameter - 9,3 cm H -1,5 cm	1	Intakt	Runt beslag av driven järnplåt. Dekor i form av centralt placerad buckla, diameter - 4 cm, omgiven av 9 stycken mindre bucklor. Kant - vågformad med 18 rundningar. Fästplatta på baksidan - 7x5 cm. Försedd med två genomgående nitlar. Har suttit fast på mycket tunt material - tyg? Fint läder? Föreslagen funktion - dekor på exklusiv hästuprustning.
5 / FJ 233	Järn	Lås	141 g	Låshus L - 5,4 cm B - 2,1 cm H - 3,4 cm Bygel H - 3,0 cm	1	Intakt	Hänglås av bygeltyp. Låshus förstärkt med utanpåliggande band av järn. Osäkert (före konservering) var nyckeln skall sättas in.
6 / FM 234	Cu-leg	Klipp	8,2 g	L - 5,4 cm B - 2,2 cm	1	Fragment	Spår av klipp. Möjligen dekor. Skulle kunna vara del av kärl?
7 / FJ 235	Järn	Lås	-	-	-	-	- (kasserat)
8 / FM 236	Cu-leg	Knapp	1,6 g	Diameter - 1,3 cm	1	Intakt	Liten knapp (manschett?) märkt med ett "D"
9 / FJ 237	Järn	Rör	60,5 g	L - 6,7 cm Diameter - 2,1 cm	1	Fragment	Rör med pålagd förstärkning i form av en list. Tillklämt i ena änden, vinklat urtag nära den andra.
10 / FJ 238	Järn	Tång	71,2 g	L - 11 cm	1	Intakt	Tång med spärranordning på skänklarna. Liknar kultång, men alltför liten och saknar hål för ingöt. Avrundade plattor som pressas samman - redskap till försegling/ plombering?
11 / FM 239	Cu-leg	Bleck	0,4 g	Diameter - 2,2 cm	1	Fragment	Fragment av tunt kopparbleck
12 / FJ 240	Järn	Oid	5,7 g	L - 2,1 cm B - 1,2 cm Tj - 0,4 cm	1	Fragment	Närmast trekantigt, buktande form. Del av större föremål = klipp? Tämigen tjockt gods.
13 / FM 241	Cu-leg	Knapp	3,2 g	Diameter - 1,6 cm	1	Intakt	Mindre knapp, dekorerad med central upphöjd ring och från denna utgående strålar.
14 / FM 242	Cu-leg	Knapp	3,1 g	Diameter - 2,0 cm	1	Intakt	Mindre knapp, dekorerad med central cirkel omgiven av bård med cirkelbågar.

Våren 2015 inleddes ett arkeologiskt forskningsprojekt som fokuseras på en av Visingsös mer anonyma och samtidigt svårförklarliga fornlämningar - ruinen efter S:t Laurentii kapell. I en lista över kyrkliga byggnader inom Linköpings stift, upprättad 1515, finns det enda kända medeltida belägget för detta kapells existens och namn. Att en levande tradition existerade på ön visas emellertid av att Per Brahe 164 år senare, år 1679, lät resa en minnessten på platsen. Dess text lyder "Per Brahe, greve till Visingsborg, friherre till Kajana reste denna sten 1679 till minne av ett mycket gammalt kapell". Senare uppstod tvivel på att den utpekade kullen verkligen innehöll någon ruin, men en utgrävning sommaren 1940 gav klart besked. Då frilades grunden till en rektangulär stenbyggnad med måtten 8,5 × 6,8 meter.

Under de följande sjuttiofem åren skedde inte mycket mer än att besökare gjorde korta uppehåll på platsen, kanske mest för att beundra blomsterprakten på den lilla slätteräng som röjts kring kapellets lämningar. Men påskhelgen 2015 genomfördes en kartering med georadar kring ruinen. Resultaten blev oväntat goda och gav anledning till en fortsättning av det arkeologiska projektet. Bland annat framkom indikationer på att stenbyggnaden hade uppförts på en utplanad förhistorisk gravhög. Dessutom syntes anomalier vilka tolkades som att det funnits en större byggnad omedelbart väster om den idag synliga ruinen. Här framträdde vägglinjer och hårdgjorda golvlager på ett mycket lovande sätt.

Utifrån dessa resultat genomfördes en noggrann metalldetektering i anslutning till kapellet i september 2016. Avsikten var att försöka finna daterande och funktionsbestämmande föremål, underförstått då med kyrklig och medeltida anknytning. Utfallet blev dock annorlunda. De relevanta metallfynd som gjordes stärker teorin att en byggnad stått på platsen, men dess datering och funktion förefaller ha kunnat vara en annan än den förväntade. Fynden visar snarast en hittills okänd efterreformatorisk brukningsfas. Det finns all anledning att gå vidare med projektet - uppenbarligen återstår många olösta frågor kring S:t Laurentii kapell på Visingsö.